

MINTAQAVIY IQTISODIY RIVOJLANISHDA INSON KAPITALINING ROLI VA ISHSIZLIKKA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR

Sharipova Munojot Murodullayevna

*Zarmed Universiteti Buxoro kampusi,
Muhandislik-iqtisodiyot kafedra o‘qituvchisi*

Annotatsiya. *Maqolada mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishda inson kapitalining o‘rni hamda mehnat bozoridagi ishsizlikka ta’sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Inson kapitali nazariyasining asosiy qoidalariga tayangan holda, ta’lim, sog‘liqni saqlash va malaka inson kapitalining sifatini belgilovchi omillar sifatida ko‘rib chiqilgan hamda ularning mintaqaviy iqtisodiyotiga ta’sir kanallari tasniflangan. Tadqiqotda ishsizlikning tarkibiy, friksion va davriy turlari ajratilib, unga ta’sir etuvchi demografik, ta’lim-malaka nomutanosibli, investitsiya va institutsional omillar tizimlashtirilgan. Tahlil natijalari inson kapitaliga qilinadigan sarmoyalar bilan ishsizlik darajasi o‘rtasida teskari bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi: inson kapitalining sifati yuqori bo‘lgan mintaqalarda bandlik darajasi ham yuqori bo‘ladi. Maqola xulosasida mintaqalarda inson kapitalini rivojlantirish va ishsizlikni kamaytirishga qaratilgan amaliy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *inson kapitali, mintaqaviy iqtisodiyot, ishsizlik, mehnat bozori, ta’lim, bandlik, iqtisodiy o‘shish, investitsiya.*

Jahonda iqtisodiy o‘shishning asosiy manbalari to‘g‘risidagi qarashlar oxirgi o‘n yilliklarda jiddiy o‘zgardi: tabiiy resurslar va jismoniy kapital bilan bir qatorda, inson kapitali iqtisodiy taraqqiyotning hal qiluvchi omili sifatida e’tirof etilmoqda. Bilim, malaka, salomatlik va ijodiy salohiyatda mujassamlashgan inson kapitali nafaqat alohida korxonalar, balki butun mintaqalar raqobatbardoshligini belgilab beradi. Shu bois zamonaviy mintaqaviy iqtisodiyotda inson kapitalini shakllantirish va undan samarali foydalanish strategik vazifaga aylangan.

Mintaqalar rivojlanishidagi tafovutlar ko‘p jihatdan ulardagi inson kapitalining sifati va hajmi bilan izohlanadi. Yuqori malakali kadrlarga ega bo‘lgan hududlar innovatsiyalarni tezroq o‘zlashtiradi, mehnat unumdorligi yuqori bo‘ladi va investitsiyalar uchun jozibador hisoblanadi. Aksincha, inson kapitali zaif rivojlangan mintaqalarda ishsizlik darajasi yuqori, daromadlar past va iqtisodiy faollik sust bo‘ladi. Binobarin, inson kapitali bilan ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish mintaqaviy iqtisodiy siyosatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishda inson kapitalining rolini ochib berish hamda ishsizlikka ta’sir etuvchi omillarni tizimli tahlil qilishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan: inson kapitalining mahiyati va mintaqaviy iqtisodiyotiga ta’sir kanallarini aniqlash; ishsizlikning turlari va unga ta’sir etuvchi omillarni tasniflash; inson kapitali bilan ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni asoslash va amaliy takliflar ishlab chiqish.

Inson kapitali nazariyasining ilmiy asoslari XX asrning o‘rtalarida shakllangan. T. Shults inson kapitalini ta’lim, kasbiy tayyorgarlik va sog‘liqni saqlashga qilinadigan

sarmoyalar natijasida vujudga keladigan, iqtisodiy o‘shishni ta’minlovchi resurs sifatida ta’riflagan. G. Bekker inson kapitaliga sarmoya kiritishning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilib, ta’lim va malaka oshirishni daromadning o‘shishi bilan bog‘lagan. J. Minser esa ta’lim yillari, ish tajribasi va ish haqi o‘rtasidagi miqdoriy bog‘liqlikni modellashtirgan.

Inson kapitali nazariyasi keyinchalik endogen o‘shish nazariyalarida rivojlantirildi. R. Lukas va P. Romerning ishlarida bilim va inson kapitali iqtisodiy o‘shishning ichki, takror ishlab chiqariladigan omili sifatida talqin qilinadi; ularning fikriga ko‘ra, inson kapitali to‘planishi uzoq muddatli barqaror o‘shishni ta’minlaydi. Mintaqaviy iqtisodiyot kontekstida inson kapitali hududlar o‘rtasidagi rivojlanish tafovutlarini, migratsiya oqimlarini va innovatsion faollikni tushuntirishda asosiy o‘zgaruvchiga aylanadi.

Xalqaro tashkilotlarning tadqiqotlari ushbu nazariy qoidalarni empirik tasdiqlaydi. Jahon banki tomonidan ishlab chiqilgan Inson kapitali indeksi ta’lim va salomatlik ko‘rsatkichlarini umumlashtirib, mamlakatlar va mintaqalarning kelajakdagi mehnat unumdorligi salohiyatini baholaydi. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda inson kapitali va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘proq makroiqtisodiy darajada o‘rganilgan bo‘lib, mintaqaviy kesimda, ayniqsa rivojlanayotgan iqtisodiyotlar misolida bu masala yetarlicha tadqiq etilmagan. Mazkur maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Inson kapitali — bu insonda mujassamlashgan, iqtisodiy faoliyat jarayonida daromad keltiruvchi bilim, ko‘nikma, malaka va salomatlik majmuidir. Mintaqaviy darajada inson kapitali alohida shaxslar salohiyatining yig‘indisi bo‘lib qolmasdan, hududning umumiy intellektual va mehnat resurslarini ifodalaydi. Mintaqaning inson kapitali qanchalik yuqori bo‘lsa, u shunchalik ko‘proq qo‘shilgan qiymat yaratadi, yangi texnologiyalarni tezroq o‘zlashtiradi va tashqi iqtisodiy o‘zgarishlarga moslashish qobiliyati yuqori bo‘ladi.

Mintaqalarning notekis rivojlanishi ko‘p hollarda inson kapitalining hududlar bo‘yicha notekis taqsimlanishi bilan bog‘liq. Yirik shaharlar va sanoati rivojlangan hududlar malakali kadrlarni jalb qiladi, bu esa ularning iqtisodiy ustunligini yanada kuchaytiradi. Qishloq va chekka hududlarda esa malakali kadrlarning yetishmasligi, kasbiy ta’lim imkoniyatlarining cheklanganligi va miya oqimi (malakali kadrlarning markazga ko‘chishi) iqtisodiy qoloqlikni saqlab turadi. Shu sababli mintaqalar o‘rtasidagi tengsizlikni bartaraf etishda inson kapitalini hududlar bo‘ylab muvozanatli rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Inson kapitalining mintaqa iqtisodiyotiga ta’sir kanallari. Inson kapitali mintaqa iqtisodiyotiga bir necha o‘zaro bog‘liq kanal orqali ta’sir ko‘rsatadi. Asosiy kanallar va ularning natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Inson kapitalining mintaqa iqtisodiyotiga ta’sir kanallari

Ta’sir kanali	Iqtisodiy natija
Mehnat unumdorligi	Malakali kadrlar hisobiga ishlab chiqarish samaradorligi va qo‘shilgan qiymat oshadi
Innovatsion faollik	Yangi bilim va texnologiyalarni yaratish hamda o‘zlashtirish tezlashadi
Investitsion jozibadorlik	Malakali ishchi kuchi mavjudligi mintaqaga sarmoya kirib kelishini rag‘batlantiradi

Tadbirkorlik faolligi	Bilim va ko‘nikmalar yangi biznes va ish o‘rinlari yaratilishiga olib keladi
Ijtimoiy barqarorlik	Bandlik va daromadlar o‘sishi qashshoqlik va ijtimoiy taranglikni kamaytiradi

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, inson kapitali mintaqa iqtisodiyotiga ta’sir ko‘rsatishning markaziy bo‘g‘ini hisoblanadi: u ham ishlab chiqarish omillarining samaradorligini oshiradi, ham yangi iqtisodiy faoliyat turlarining vujudga kelishini ta’minlaydi. Ushbu kanallarning eng muhimi — bandlikni kengaytirish orqali ishsizlikni kamaytirish imkoniyatidir.

Ishsizlikka ta’sir etuvchi omillar. Ishsizlik mehnat bozorida muvozanatsizlikning eng muhim ko‘rsatkichi bo‘lib, iqtisodiy nazariyada uning bir necha turi ajratiladi. Friksion ishsizlik ishchilarning bir ish o‘rnidan boshqasiga o‘tish jarayoni bilan bog‘liq va vaqtinchalik tabiatga ega. Tarkibiy ishsizlik mehnat talabi va taklifi o‘rtasidagi malaka, kasb yoki hudud bo‘yicha nomutanosiblik natijasida yuzaga keladi va eng barqaror turi hisoblanadi. Davriy ishsizlik esa iqtisodiy tanazzul davrida umumiy talabning qisqarishi natijasida kuchayadi. Ishsizlikka ta’sir etuvchi asosiy omillar 2-jadvalda tizimlashtirilgan.

2-jadval.

Ishsizlikka ta’sir etuvchi omillarning tasnifi

Omilar guruhi	Mazmuni
Demografik	Aholi o‘sishi, mehnatga layoqatli aholi ulushi, migratsiya jarayonlari
Ta’lim-malaka	Ta’lim sifati va mehnat bozori talablari o‘rtasidagi nomutanosiblik
Iqtisodiy	Iqtisodiy o‘shish sur’ati, investitsiyalar hajmi, sanoatning rivojlanganligi
Tarkibiy	Tarmoqlar va hududlar bo‘yicha ish o‘rinlarining notekis taqsimlanishi
Institutsional	Mehnat qonunchiligi, bandlik xizmati samaradorligi, ish haqi siyosati
Texnologik	Avtomatlashtirish va raqamlashtirish natijasida ayrim kasblarga talab o‘zgarishi

Keltirilgan omillar o‘zaro chambarchas bog‘liq. Xususan, ta’lim-malaka nomutanosibliги tarkibiy ishsizlikning asosiy sababi bo‘lib, u bevosita inson kapitalining sifati bilan belgilanadi. Demak, ishsizlik muammosini hal etishda inson kapitalini rivojlantirish markaziy o‘rin tutadi.

Inson kapitali bilan ishsizlik o‘rtasida ikki yo‘nalishli bog‘liqlik mavjud. Bir tomondan, inson kapitalining yuqori sifati ishsizlik darajasini pasaytiradi: malakali, raqobatbardosh kadrlar mehnat bozorida tezroq ish topadi, kasbiy moslashuvchanligi yuqori bo‘lib, texnologik o‘zgarishlarga osonroq ko‘nikadi. Boshqa tomondan, uzoq muddatli ishsizlik inson kapitalining qadrsizlanishiga olib keladi: ishsiz qolgan shaxslarning malakasi pasayadi, ko‘nikmalari eskiradi va ularning qayta bandlikka jalb etilishi qiyinlashadi. Bu esa o‘z navbatida mintaqaning umumiy iqtisodiy salohiyatini zaiflashtiradi.

Shu nuqtai nazardan, inson kapitaliga qilinadigan investitsiyalar — ta’lim sifati oshirish, kasbiy qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish, sog‘liqni saqlash xizmatlarini yaxshilash — ishsizlikni kamaytirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Inson kapitali yuqori bo‘lgan mintaqalarda nafaqat bandlik darajasi yuqori, balki ishsizlikning

o‘rtacha davomiyligi ham qisqaroq bo‘ladi. Binobarin, mintaqaviy bandlik siyosati inson kapitalini rivojlantirish siyosati bilan uzviy bog‘langan holda olib borilishi lozim.

O‘tkazilgan tahlil mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishda inson kapitali hal qiluvchi omil ekanligini ko‘rsatadi. Inson kapitali mehnat unumdorligi, innovatsion faollik, investitsion jozibadorlik va tadbirkorlik orqali mintaqa iqtisodiyotini rivojlantiradi hamda bandlikni kengaytirib, ishsizlikni kamaytiradi. Ishsizlikka ta’sir etuvchi omillar orasida ta’lim-malaka nomutanosibligi bilan bog‘liq tarkibiy omillar markaziy o‘rin tutadi, bu esa muammoni hal etishda inson kapitalining sifatini oshirish zarurligini taqozo etadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra quyidagi takliflar ishlab chiqildi: birinchidan, ta’lim tizimini mehnat bozori talablariga moslashtirish va kasbiy ta’lim sifatini oshirish; ikkinchidan, mintaqalarda kasbiy qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimini rivojlantirish; uchinchidan, malakali kadrlarni chekka hududlarda saqlab qolish uchun rag‘batlantiruvchi mexanizmlarni joriy etish; to‘rtinchidan, inson kapitaliga investitsiyalarni davlat-xususiy sheriklik asosida kengaytirish. Ushbu chora-tadbirlarni kompleks amalga oshirish mintaqalarning barqaror iqtisodiy rivojlanishini va bandlik darajasining o‘shirishini ta’minlaydi. Tadqiqotning kelgusi yo‘nalishi sifatida inson kapitali va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniq mintaqalar statistik ma’lumotlari asosida ekonometrik baholash belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Schultz, T. W. Investment in Human Capital // The American Economic Review. – 1961. – Vol. 51, No. 1. – P. 1–17.
2. Becker, G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. – New York: Columbia University Press, 1964. – 187 p.
3. Mincer, J. Schooling, Experience and Earnings. – New York: National Bureau of Economic Research, 1974. – 152 p.
4. Lucas, R. E. On the Mechanics of Economic Development // Journal of Monetary Economics. – 1988. – Vol. 22, No. 1. – P. 3–42.
5. Romer, P. M. Endogenous Technological Change // Journal of Political Economy. – 1990. – Vol. 98, No. 5. – P. 71–102.
6. World Bank. The Human Capital Index 2020 Update: Human Capital in the Time of COVID-19. – Washington, DC: World Bank, 2020. – 254 p.
7. OECD. Human Capital: How What You Know Shapes Your Life. – Paris: OECD Publishing, 2007. – 128 p.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida» gi Farmoni. – Toshkent, 2022.
9. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari. – Toshkent, 2024. – [Elektron resurs]: www.stat.uz.
10. Иванова Е. В. Человеческий капитал и региональное развитие // Региональная экономика: теория и практика. – 2019. – № 4. – С. 45–58.